

Restaurátorské zásahy na Památníku míru v Denisových sadech v horizontu několika desetiletí

Restoration work on the Peace Memorial in Denisovy Sady over the course of several decades

Pavel Mrovč

Klíčová slova:

obelisk | průzkum | litavský vápenec | zlacení

Keywords:

obelisk | survey | Litava limestone | gilding

Každá významná památka v sobě nese stopy více či méně úspěšných restaurátorských zásahů a úprav. I intervence, které se s odstupem desetiletí jeví jako problematické, či dokonce škodlivé, byly zpravidla vedeny upřímnou snahou o záchranu objektu. Přesto však někdy přispěly k jeho následné degradaci a nutnosti náročnějších konzervačních zásahů. Příspěvek se zaměřuje na teoretickou rovinu aspektů úspěšných a neúspěšných restaurátorských zákroků a na faktory, které mohly ovlivnit jejich výsledek. Zabývá se otázkou, jak časové a finanční limity formují rozhodovací procesy v rámci jednotlivých projektů a zda je možné přistupovat ke konzervaci a restaurování koncepčně i v případech, kdy samotné zadání postrádá jasně definovaný rámec.

Modelovým příkladem proměny restaurátorských přístupů v průběhu dvou století je Památník míru v Denisových sadech na Petrově v Brně. Tento monumentální, osmnáct metrů vysoký obelisk z místního hádeckého mramoru, zdobený ve výšce pěti metrů basreliéfy pozlacených lvů, nese stopy řady zásahů, které v průběhu času vyvolávaly odborné diskuze i rozdílné interpretační pohledy. Klíčovým problémem památníku je kombinace zlacení s nevhodně zvoleným materiálem lvů – porézním litavským vápencem umístěným ve velmi exponovaném místě stavby. Předchozí restaurátorský zásah se nezaměřil dostatečně na odstranění primárních příčin degradace, zejména na pronikání a akumulaci vody v konstrukci, což vedlo k opětovnému výskytu poruch v podobě odlučování vrstev zlacení a barev, degradace tmelů a hlubší dezintegrace materiálu samotných lvů.

Při posuzování jednotlivých historických zákroků, zejména těch realizovaných v posledních dvou dekadách, příspěvek sleduje proměnu koncepčních tendencí v restaurování solitérních sochařských a architektonických objektů. Zvláštní pozornost je věnována roli restaurátorského průzkumu při formování celkové koncepce zásahu, která následně ovlivňuje jak obsah závazného stanoviska, tak podobu rozpočtových a soutěžních podmínek.

Every significant monument bears traces of more or less successful conservation and restoration interventions. Even those that, over the course of decades, have proven problematic or even harmful were usually guided by a genuine effort to preserve the object. Nevertheless, they sometimes contributed to its subsequent degradation and the need for more demanding conservation treatments. The paper focuses on the theoretical aspects of successful and unsuccessful restoration interventions and on the factors that may have influenced their outcomes. It explores how time and financial constraints shape decision-making processes within individual projects, and whether it is possible to approach conservation and restoration conceptually even in cases where the initial assignment lacks a clearly defined framework.

A model example of the transformation of restoration approaches over two centuries is the Peace Monument in Denis Gardens on Petrov Hill in Brno. This monumental eighteen-metre-high obelisk, made of local Hády marble and decorated with bas-reliefs of gilded lions at a height of five metres, bears traces of numerous interventions that have, over time, provoked professional debate and differing interpretations. The key problem of the monument lies in the combination of gilding with an unsuitable choice of material for the lions – porous lime-stone from Litava, located in a highly exposed and stressed area of the structure. The previous restoration did not sufficiently address the primary causes of degradation, particularly water penetration and accumulation within the structure, which led to recurring deterioration phenomena such as the delamination of gilding and paint layers, degradation of fillers, and deeper disintegration of the stone material itself.

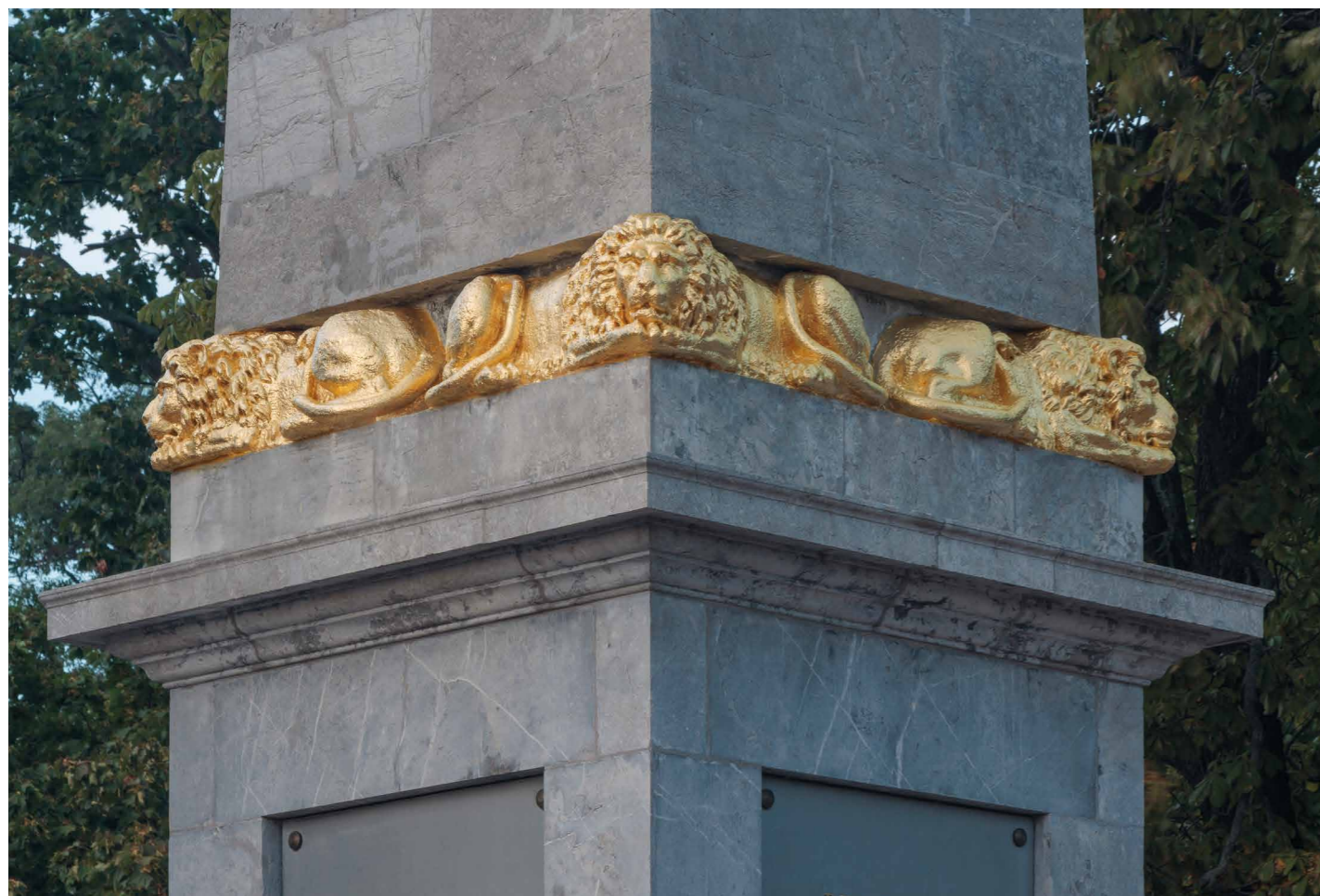
In assessing individual historical interventions, especially those carried out over the past two decades, the paper examines the evolution of conceptual tendencies in the restoration of solitary sculptural and architectural objects. Special attention is devoted to the role of restoration research in shaping the overall concept of intervention, which subsequently influences both the content of the binding heritage authority's opinion and the structure of budgetary and tender documentation.

Příprava restaurátorských zásahů u monumentálních kamenosochařských děl je často limitována absencí komplexního restaurátorského průzkumu, který by systematicky vyhodnotil materiálovou skladbu, technologii provedení a příčiny degradace. Nedostatečně bývá zastoupen nejen rozsah přírodovědného průzkumu a historicko-ikonografická analýza, jež umožňují ověřit původnost jednotlivých prvků a následných zásahů. V kombinaci s výkazem výměr nebo fotogrammetrickou dokumentací, která se v současnosti stává standardní součástí přípravy rozsáhlejších zakázek, představují tyto podklady nezbytný základ pro formulaci restaurátorského záměru i odpovídajícího rozpočtu.

Opomíjení průzkumné fáze je do určité míry podmíněno systémovým nastavením dotačních programů, v nichž nebývá průzkum financován. Následující případová studie restaurátorského zásahu na Památníku míru na Petrově v Brně proto akcentuje význam dostatečné časové i finanční dotace přípravné fáze. U předchozího zásahu došlo k rychlé degradaci ústředního figurálního zlateného motivu, což poukázalo na nutnost komplexního přehodnocení příčin poškození. Příspěvek akcentuje případovou studii na zlatené figurální části, přestože k úspěšnému restaurování vedl zásah komplexní. Cílem případové studie je doložit, jak důsledný průzkum přispěl k návrhu technologicky náročnějšího postupu restaurování reliéfů v návaznosti na celkový stav památky.

▼ **Obr. 1** Figurální část Památníku míru po restaurování a pozlacení. [VK]

► **Obr. 2** Franz Richter: Zasvěcení obelisku na Františkově roku 1818 (olejomalba) z roku 1828. [http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.A_376, citováno 10. 12. 2020.]

Památník a jeho trvání v kontextu dvou staletí

Památník míru je situován v Denisových sadech, nejstarším veřejném parku na Moravě i v Čechách, založeném z iniciativy veřejné správy na pahorku Františkov (Franzberg). Park vznikl v letech 1816–1819 jako součást širšího urbanistického konceptu, zahrnujícího parkovou kompozici, kolonádu, triumfální bránu a centrální monument – obelisk. Autorem architektonického řešení byl vídeňský architekt Alois Pichl, parkové úpravy vedl Johann Sedlacek von Harkenfeld.

Obelisk byl vztyčen moravskými zemskými stavy jako připomínka uzavření pařížského míru a ukončení napoleonských válek. Slavnostní odhalení proběhlo 4. října 1818 za přítomnosti arcivévodky a korunního prince Ferdinanda. Památník se stal největším monumentem tohoto typu v rámci habsburské monarchie a výraznou dominantou brněnského panoramatu, srovnatelnou s katedrálou sv. Petra a Pavla a hradem Špilberk.

Objekt je koncipován jako téměř dvacet metrů vysoký klasicistní obelisk, provedený z místního šedého leštitelného vápence.^[1] Stavbu vedl guberniální stavební inženýr Franz Benesch, kamenické práce realizovala dílna Josefa Misela (Nissla). Základnu tvoří tři čtvercové stupně, na nichž spočívá čtyřboký podstavec a odstupňovaný postament s profilovanou římsou. Nad ním se nachází kvádr s vloženými litinovými deskami s nápisy, završený římsou, která nese vlastní obelisk. Charakteristickým prvkem je čtveřice soch lvů z litavského vápence, původně zlatených, nesoucích tělo obelisku. Celý monument je vymezen kruhovým ohrazením z kamenných sloupků s litinovými koulemi a kovaným řetězem.^[2]

¹ V literatuře uváděn jako „korálový mramor ze Šumbery, Pozořic a Tišnova“, nebo také jako „Hádecký mramor“.

² SEJKOROVÁ KAŠPAROVÁ, Věra a BAYER, Karol, MROVĚC, Pavel (ed.). *Restaurátorský průzkum Památníku míru v Denisových sadech v Brně*. Litomyšl. 2020.

Zmínka o historických opravách památníku se zachovalo několik. Významným zásahem do hmoty památky bylo poškození bleskem dne 17. května 1887. Úder zasáhl vrchol obelisku a postupoval po západní stěně, což vedlo k rozštípnutí několika kamenných bloků. Nejvíce poškozené kvádry byly tehdy vyměněny, nicméně jemné trhliny zůstaly na některých částech patrné dodnes. Oprava a znovuvztyčení památníku byly realizovány za částku 1400 zlatých.

Další úpravy probíhaly pravděpodobně po roce 1918, kdy došlo k výměně původních německých nápisů za české. Tyto zásahy, motivované změnou politického a společenského kontextu, představují významnou kapitolu v památkové historii objektu a ovlivnily jeho autentickou výpovědní hodnotu.¹³¹

Komplexnější restaurátorský zásah proběhl v roce 2003 v rámci rekonstrukce Denisových sadů. Autorem restaurátorských prací na památníku byl brněnský umělec Jiří Severin a restaurátorská firma Marston. Zásah zahrnoval především obnovu povrchů kamenných částí, restaurátorské ošetření soch lvů a jejich opětovné zlacení, stejně jako doplnění litinových nápisových desek.

Zvláštní pozornost byla v této fázi věnována problematice nápisů, které prošly několika historickými fázemi. Při obnově v roce 2003 byly použity německé texty vycházející z původních nápisů z roku 1818, čímž došlo k návratu k historicky nejstarší doložené podobě. Čtveřice litinových desek byla osazena na jednotlivé strany obelisku, přičemž zlacený reliéfní text obnovil původní monumentální charakter památky. Náhrada původních litinových tabulí byla realizována po roce 1918 jako reakce na zánik Habsburské monarchie a celý zásah tak zajímavě koloruje ideologický podnět k opravě nebo spíše korekci památky.

Texty v době slavnostního odhalení 4. října 1818¹⁴¹

„Franz I. // dem Befreier // dem Wiederhersteller // dem Vater des // Vaterlandes! //
Oesterreichs // tapferem Heere //
Seinen beharrlichen // Bundesgenossen //
Des treuen Mährens // und Schlesiens Dank“

Texty po rekonstrukci pravděpodobně po roce 1918¹⁵¹

Památník míru //
zbudovaný moravskými //
zemskými stavy r. 1818 //
na paměť ukončení //
napoleonských válek //

Náhrada nápisových desek se tak stala poměrně zajímavou mezioborovou diskuzí, mimo jiné i s jazykovědci, v níž zvítězila koncepce náhrady poškozených nepůvodních desek za desky nové, zhotovené podle dostupných pramenů, literatury a dobových vyobrazení.

Z restaurátorské zprávy po dokončení oprav v roce 2003¹⁶¹ vyplývá, že byla tato oprava koncipována pouze do výšky lvů, což mohlo být způsobeno nedostatkem financí nebo nedostatkem času na přípravu zakázky. Později se ukázalo, že tato koncepce nebyla nejvhodnější, pokud na ni přímo nenavazovalo restaurování vrchní části obelisku.

Další průzkumem byl v roce 2012 pověřen restaurátor V. Douša¹⁷¹. Zde se věnuje popisu současného stavu a analýze povrchové úpravy lvů. Vznikl zřejmě už tehdy jako reakce na nutnou údržbu lvů, jejichž povrchová vrstva už ve velké míře degradovala. V následujících letech eskalovala nejen situace s biologickým napadením vyššími rostlinami a stromky horní části obelisku, ale zároveň se ve výšce patnácti metrů začala vlivem mrazových cyklů oddělovat tenká deska sloužící jako kamenický filuňk.

3 SEJKOROVÁ, Restaurátorský průzkum Památníku míru v Denisových sadech v Brně, s. 32.

4 Encyklopedie dějin města Brna, heslo Památník míru, cit. 7. 11. 2020, https://encyklopedie.brna.cz/home=-mmb/?acc-profil_objektu&load=252.

5 Tamtéž.

6 MARKOVÁ, Dana. *Restaurátorská zpráva: Obelisk Denisovy sady Brno*. Brno, 2003.

7 DOUŠA, Vlasta. *Restaurátorský průzkum a záměr: Obelisk k ukončení napoleonských válek v Evropě. Denisovy sady Brno*. Brno, 2012.

Zlacení lvi jako šperk pro monument i prokletí pro jeho údržbu

Jednou z klíčových částí pro restaurátorský zásah a zároveň časově a technologicky nejnáročnější byly basreliéfní figurální část zlacených lvů zhotovených z litavského vápence. Předpoklad, že lvi byli zlacení i původně, lze doložit nejen fragmenty barevnosti v chemicko-technologickém průzkumu (Obr. 6), ale i dobovými obrazovými výjevy, z jejichž barevnosti je tento předpoklad čitelný (Obr. 2). Tato zdobná figurální část byla i přes nedávné restaurování ve velmi špatném stavu, což souviselo s působením klimatu a vody. Poškození lze přičíst poměrně nevhodně zvolenému materiálu porézního litavského vápence, který byl na dnešní jižní Moravě a v severovýchodním Rakousku velmi populární zejména díky jeho dobré zpracovatelnosti. V původním záměru bylo uvažováno o litině jako o hlavním materiálu celku,¹⁸¹ proč byla nakonec zvolena tato kombinace materiálů, z dostupných pramenů nevyplývá. Lze předpokládat, že se v historii problematika oddělování se zlacení a hloubkové degradace opakovala. Kombinace povětrnostních vlivů na tomto exponovaném místě na Petrově spolu s více než dvanáctimetrovou masou obelisku nad lvy, po které stékala voda a zároveň do něj vnikala spárami, způsobovala dlouhodobou kumulaci vody. Nejvíce exponované části reliéfu, zejména obličej lva s nohama, voda abrazivně destrukovala zvenku i degradovala částečným rozpouštěním choulavitého vápence i mrazovými cykly, které způsobovaly trhliny. Dokladem historických oprav jsou kamenické filuňky nahrazující ve velké míře právě tyto detailní figurální části.

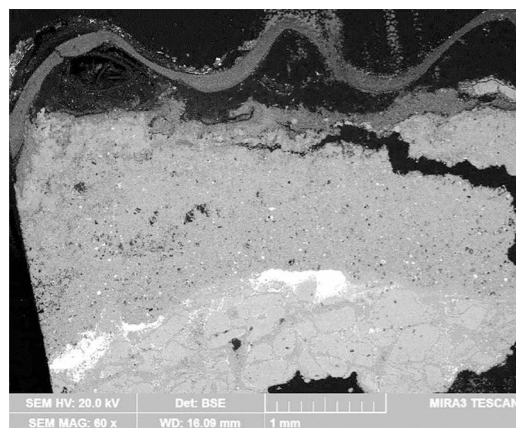
Obr. 3–4 Povrch lvů před restaurováním vykazoval odlučování nátěru včetně hluboce degradované horniny. Nátěry se šupinatě odlučovaly i mezi jednotlivými vrstvami. [PM]

Na povrchu byly zaznamenány četné starší tmelové doplňky, které byly materiálově i funkčně dožilé. Lokálně docházelo k úbytku kamenné hmoty do hloubky několika centimetrů, přičemž v těchto partiích byl vápencem výrazně hloubkově degradovaný. Na degradaci kamenného materiálu se významně podílelo biologické napadení nižší i vyšší vegetací, které se v daných místech hojně vyskytovalo. Povrchová úprava se zlacením byla na převážné části ploch nestabilní a docházelo k jejímu odlučování. Zlacení se místy oddělovalo rovněž od světle okrového podkladního nátěru, který vykazoval výraznou krakeláž (Obr. 4, 5). Pod krakelami byly lokálně patrné kolonie zelených mechů, jejichž růst byl podporován zvýšenou vlhkostí a urychloval další degradaci kamene i ztrátu povrchové úpravy. V prostoru mezi jednotlivými figurami lvů a v partiích nad nimi byly identifikovány výrazné sádrovcové krusty, svědčící o dlouhodobém působení degradačních procesů.

8 Dochovala se korespondence mezi hrabětem Mitrovským a starohrabětem Salmem z dubna 1816, jenž popisuje, že vídeňský sochař Zauer navrhl bronzový obelisk a že on, hrabě Salm, se přimlouvá buď za bronzový, nebo litinový pomník s basreliéfy, přičemž dodává, že bronzový pomník by mohl být odlitý v železárnách v Hořovicích, litinová varianta pak ve Štěpánově. WALTER, Vilém. Stručně z historie Památníku míru v Brně. In: *Památník míru v Brně 1818–2018*. Brno 2018, s. 32.

Obr. 5, 6 Nábrus degradovaného povrchu s nátěry a zlacením, mikrofoto v bílém odraženém světle rastrovacím elektronovým mikroskopem. Snímek prokázal sádrovcovou výplň v hornině a složení stratigrafie včetně původního (?) suříkového rezidua i styrenakrylátového sjednocujícího spodního nátěru. [KB]

Porézní struktura vápence byla plošně zatížena sekundárními síranovými produkty, především síranem vápenatým (sádrovcem), které způsobovaly výraznou povrchovou erozi, ztrátu soudržnosti a odlučování vrstev. Zajímavé je složení vrstev na povrchu vápence. Stratigrafický průzkum odhalil rozmanité souvrství nátěrů a materiálů, od fragmentů suříkové vrstvy až po novodobější vrstvy, včetně cementového šlemu, sjednocujícího silného nátěru a vrchní finální olejové vrstvy s plátkovým zlatem. Sjednocující světle-okrový nátěr není podle analýz na olejové bázi, nýbrž na bázi styren-akrylátového kopolymeru. Na rozhraní právě těchto materiálů nekompatibilních vrstev docházelo k separaci. Lze předpokládat, že tento nátěr měl za úkol sjednotit a částečně vyhladit povrch před zlacením. Zároveň zde mohla být snaha o reverzibilitu, i když z dnešního pohledu těžko odůvodnitelnou vzhledem k vytvoření vhodných podmínek k odlučování vrstev.^[9]

Nevhodné tmelové doplňky, celoplošný jemný tmel a sekundární zlacení byly odstraněny mechanicky pomocí dlátek a mikrodlátek. Syntetické nátěry byly snímány krátkodobými buničínovými zábaly s acetonem a následně dočištěny mikroabrazivní metodou.

Redukce obsahu síranu vápenatého v povrchových vrstvách kamene byla provedena buničínovými zábaly s 20% roztokem uhličitanu amonného, aplikovanými po dobu 12–24 hodin pod PE fólií. Následné odsolování proběhlo ve třech cyklech za použití směsi papírové buničiny, písku a kaolinu. Ke stabilizaci reziduálních solí byl aplikován nasycený roztok hydroxidu barnatého formou buničínových zábalů.

Po odstranění sádrovcových krust byla provedena hloubková konsolidace oslabených partií kamene prostředky na bázi organokřemičitanů.

Při tmelení byl kladen důraz na zachování odkrytých ploch původního kamene tak, aby nedošlo k celoplošnému překrytí povrchu reliéfů. Tento přístup sledoval omezení množství druhotných materiálů, které by pod zlacením mohly vytvářet materiálové pnutí a vykazovat dlouhodobou nestabilitu. Dalším důvodem byla následná hloubková aplikace hydrofobizačního prostředku a snaha o částečnou prezentaci struktury původního dochovaného materiálu.

Hydrofobizace byla aplikována infuzemi do připravených otvorů ve lvech se zásobníky zavěšenými nad lvy. Aby došlo ke kompletnímu prosycení kamene, byl celý proces prováděn v horizontu pěti dní s neustálým doplňováním prostředku a kontrolou průchodnosti jehel a střídání míst aplikace.

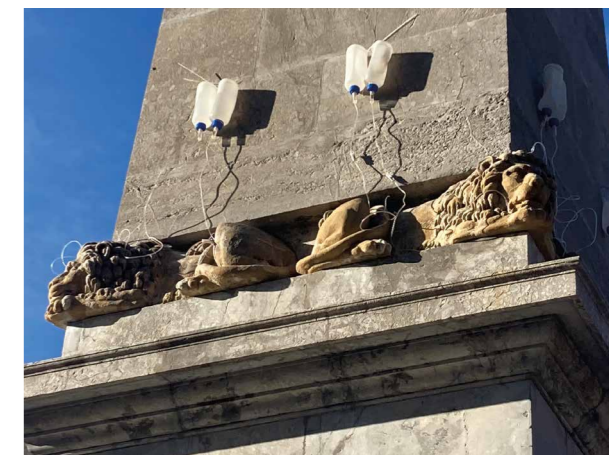
⁹ BAYER, *Restaurátorský průzkum Památníku míru v Denisových sadech v Brně*, s. 83.

Zlacení bylo provedeno na italský mixtion plněný okrovými pigmenty.^[10] Poměrně hrubý povrch vápence však bylo třeba opatřit celkem čtyřmi plněnými nátěry s minimálně měsíčním odstupem k jejich dozrání. Na docílený hladší povrch bylo možno aplikovat zlato. Jednotným použitím média se v budoucnosti zároveň zamezí pnutí mezi materiály různých chemických a fyzikálních vlastností. Celý proces byl koncipován v omezení množství materiálu k vyšší trvalosti zásahu v extrémních podmínkách.

Celý restaurátorský proces byl proveden kvůli nutným technologickým pauzám celkem ve třech sezónách.

Obr. 7 Detail hlavy lva po odstranění tmelů a zpevnění. V této fázi je připraven na injekci hlubokých dutin a následné tmelení. [PM]

Obr. 8 Hloubková hydrofobizace lvů provedená infuzní technikou k dosažení maximálního nasycení horniny. [PM]

Obr. 9 Po třech vrstvách nátěru italského mixtionu plněného pigmenty následovala poslední vrstva, na kterou bylo aplikováno plátkové zlato. [VK]

¹⁰ Běžně je v literatuře uváděn fermežový základ či lněný olej, na něj je aplikován mixtion se zlatem. Starší literatura uvádí i uzavírací či separační vrstvu šelakem, či další kombinované metody. Např. BÖHM, F. – KOTRBA, H. – ROSA, J. *Pozlacení I*. Praha: SNTL 1984, s. 45. a LOSOS, Ludvík. *Pozlacení a polychromie*. Praha: Grada 2005, s. 63–64.

Závěr a diskuze

Restaurátorský zásah na Památníku míru v Denisových sadech byl veden snahou stabilizovat materiálově i technologicky problematické partie zclacených figurálních prvků v návaznosti na stav celého monumentu. Zvolený postup vycházel z identifikace dominantních degradačních mechanismů v porézním litavském vápenci a z nutnosti reagovat na jejich dlouhodobé působení. Prioritou bylo omezení dalšího rozpadu kamenné hmoty, redukce solné zátěže a vytvoření podmínek pro funkční a materiálově kompatibilní obnovu povrchové úpravy. Rozsah doplňků i volba technologických kroků byly podřízeny snaze minimalizovat množství cizorodých materiálů a zachovat čitelnost dochovaného původního substrátu.

Diskuze vyvolaná touto případovou studií se vztahuje především k dlouhodobé udržitelnosti zclacených kamenosochařských prvků v exponovaném venkovním prostředí a k otázce návaznosti jednotlivých restaurátorských etap v čase. Zásah ukázal, že účinnost obnovy figurálních detailů je úzce vázána na stav nadřazených konstrukčních částí monumentu i na řešení odvodu vody a celkové expozice objektu. Studie tak upozorňuje na nutnost vnímat restaurování zclacených reliéfů nikoli jako izolovaný úkon, ale jako součást širší koncepce péče o památku, včetně pravidelné kontroly a údržby. Tento přístup se jeví jako klíčový pro zachování vizuální i materiálové integrity památníku v delším časovém horizontu.

Literatura

BÖHM, F. – KOTRBA, H. – ROSA, J. *Pozlacení I*. Praha: SNTL 1984, s. 45.

BORTLOVÁ, Michaela. *Motiv obelisku ve výtvarné kultuře Moravy a Slezska kolem roku 1800*. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2010.

DOUŠA, Vlasta. *Restaurátorský průzkum a záměr: Obelisk k ukončení napoleonských válek v Evropě, Denisovy sady, Brno*. Brno 2012.

DVOŘÁK, Rudolf. *Jednání sněmů moravských v letech 1835–1848*. Brno 1904.

Encyklopedie dějin města Brna, heslo Památník míru, cit. 7. 11. 2020, https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_objektu&load=252.

HOFTICHOVÁ, Petra – CICHROVÁ, Kateřina (eds.). *Štafířství: Vybrané kapitoly z umění imitativních povrchových úprav*. Národní památkový ústav 2020, s. 145–151

JAHN, Jaroslav J. *Pamětní spis o nerostných pokladech Moravy*. Brno 1917.

JAHN, Jaroslav J. O moravských mramorech. *Kámen* 9, 1928, s. 127–129.

KELLNER, Hans. *Vergolden. Arbeiten mit Blattgold*. München: Klinkhardt & Biermann Verlag 2016, s. 144–145

LOSOS, Ludvík. *Pozlacení a polychromie*. Praha: Grada 2005, s. 63–64

MAREK, Jiří. *Návrh na litinové desky s písmem obelisku v Denisových sadech*. Nепublikovaný rukopis, Brno 2003.

MARKOVÁ, Dana. *Restaurátorská zpráva: Obelisk, Denisovy sady, Brno*. Nепublikovaná zpráva, Brno 2003.

MROVĚC, Pavel. *Restaurování Památníku míru v Denisových sadech v Brně*. Litomyšl 2023.

ORSÁGOVÁ, Dana. *Monumentální umění v Brně*. Diplomová práce. Pedagogická fakulta, Brno 2012.

PERNIČKA, Jan. Památník míru a parková úprava okolí v grafice 19. století. In: *Památník míru v Brně 1818–2018*. Brno 2018, s. 51–78.

SEJKOROVÁ KAŠPAROVÁ, Věra – BAYER, Karol – MROVĚC, Pavel (eds.). *Restaurátorský průzkum Památníku míru v Denisových sadech v Brně*. Litomyšl 2020.

SEVERIN, Jiří. *Návrh na doplnění obelisku v Denisových sadech v Brně*. Nепublikovaný rukopis, Brno, duben 2002.

WALTER, Vilém. Stručně z historie Památníku míru v Brně. In: *Památník míru v Brně 1818–2018*. Brno 2018, s. 31–34.

WALTER, Vilém. Obraz brněnského vedutisty Františka Richtera „Požehnání Památníku míru a uložení závěrečného kamene“. In: *Památník míru v Brně 1818–2018*. Brno 2018, s. 79–82.

ZATLOUKAL, Pavel. *Brněnská okružní třída*. Brno 1997.

ZATLOUKAL, Pavel. *Brněnská architektura 1815–1915. Průvodce*. Brno 2000.

ZATLOUKAL, Pavel. Architektura neoklasicismu: Morava 1780–1840. In: *Dějiny českého výtvarného umění 1780–1890, III/1*. Praha 2001, s. 205.

ZATLOUKAL, Pavel. *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc 2002.

Autoři fotografií:

[KB] Karol Bayer; [VK] Vojtěch Krajčů; [PM] Pavel Mrověc

► Obr. 10 Celkové foto památníku po restaurování. [VK]

